

לקח עמים שוחר-דרור

ז. בשלהי פרשת האיחוד האיטלקי

מאז קיץ שנת 1861, לאחר שמסע שחרורה של איטליה הדרומית והמרכזית הושלם ופרשת הצבעות-העם תמה, הגיע תהליך התקומה האיטלקית לשלב בו מתיצב קושי מיוחד בפני כל תנועה לאומית-מדינית מתגשמת: הן הוא אותו שלב אשר בו הושגו כבר, ברובם, האיחוד האיטלקי והעצמאות, אך אשר חסרים בו עדיין השלמות לגבי שטח המדינה וגבולותיה כלפי-חוץ, והמעוף המספיק, הבונה והמחנך, כלפי פנים.

שנת אספרמונטה

כי עם סיפוחן של סיציליה ומלכות, ניאפול לאיטליה המאוחדת עדיין לא תמו בעיותיה הצבאיות והמדיניות של התקומה האיטלקית. מרומא שיסו האפיפיור, והמלך הבורבוני הפליט, את האוכלוסין המרודים והבורים של הרי מלכות ניאפול, לעוררם לתנועת שוד ומרידות. הדברים הגיעו לידי מלחמת-צבא סדירה בכנופיות ודיכויים האכזריים של הכפרים. הדרום המפגר, הפיאודלי-למחצה רווי ההשפעות של השלטון הספרדי מאז המאה ה־17 והשקוע בבורות ובעניות, עוד עתיד היה להיות אבן כבדה על צווארה של איטליה, המנסה לקום על רגליה. מציאות רומא כגוף זר בלב המדינה — גירתה והסעירה. ב־1862 ניסה גריבלדי, — אשר הוטעה לא מעט ע"י תכסיסיו הדרמשמעותיים של ראש הממשלה החדש ראָטָצִי, (אחד מיורשיו של קאבור, שמת בינתיים), לעלות בחוף הדרום בראש חבורת מתנדבים, כדי להקים תנועה עממית למסע על רומא. הממשלה, שחרדה להתנגשות בחילה-מצב הצרפתי שחנה אז ברומא, שלחה את צבאה הסדיר נגד 2000 המתנדבים, שהצליח גריבלדי להעבירם בינתיים מסיציליה לקלבריה, מתוך 4000 מתנדביו, בשתי אניות נוסעים שתפס. בהיתקלו בכל מקום בכוחות חזקים. נסוג להרי אספרמונטה, ושם הותקף ע"י הצבא. בפקודתו של גריבלדי נאסרה פתיחת האש נגד הצבא האיטלקי, ומיטב אנשיו לא הוציאו אפילו כדור אחד. התיגרה, שארכה 10 רגעים בלבד, נסתיימה בשני מנינים פצועים מכל צד, וגריבלדי, כשכדור איטלקי תקוע בעקבו, נכנע בשם מתנדביו ללא תנאי. כאן הכריח רצון זר (צרפתי) את היד האיטלקית לעשות את שליחותו. בהתנגשות זו בין הגיבור הלאומי המהולל לבין צבאה של המלוכה האיטלקית החדשה היתה אשמה בראש וראשונה המדיניות ההפכפכה, הנפתלת, חסרת אומץ-הרוח האזרחי, של ממשלת ראטאצי, אשר לא העזיה למנוע סיסמאות ומעשים, שברור היה, כי תוכרח להתיצב נגדם ברגע האחרון; אך המאורע המכאיב גיבש באיטליה את יחס השלילה אל בעל-הברית „האפוסטרופסייתר-מדי“, — צרפת. הממשלה נפלה עד מהרה, וגריבלדי שוחרר מן המבצר והוחזר לאי גלותו, קפרארה.

בשנות 66—1862 עסקה איטליה בגיבוש האורגניזם הממלכתי הצעיר, בביצורו של הצבא (אשר גדל פתאום כמה מונים, אך היה מורכב מעתה יסודות שונים ומגוונים, בעלי ערך שונה), ובליכוד כלכלי ותחבורתי של השטח הגדול. — בראש וראשונה ע"י סלילת מסילות ברזל, שהיו גם לגורמים איסטרטגיים. משהוברר, שלא על נקלה יידחק מרומא חיל-המצב הצרפתי, הופנו המאויים לשחרור שטחי „איטליה הבלתי-גאולה" אל עבר ונציה. וכאן חל חזיון מן המושגים והמעניינים ביותר. המלך, ויקטור עמנואל, אשר חשקה נפשו בשחרור ונציה, ציהל (גם מאחורי גבם של המיניסטרס) מ"מ עם גריבלדי, ואף עם מאציני, במגמה זאת. מאציני, שמ"מ 61—1859 נוכח לדעת כי „אין לגרש את האוסטרים מתוך „מרוכבת-המבצרים" בלא עזרת חיל-צבא סדיר", לא האמין, עם זאת, שהממשלה תהיה הפותחת בדבר; לכן תיכן ארגון להתקוממות, שתתפשט מעבר טרנטו, (שבתחום טירול הדרומית), ועד פריאולי שבקצה-מזרח ונציה, ואשר תלווה בחיול מתנדבים מאיטליה, לסיועה. — וכך ייווצר לחץ דעת-ציבור איטלקי, אשר יטיל את הממשלה למלחמה באוסטריה. כרגיל, נתכוון מאציני גם הפעם לשיתוף פעולה עם שאר עמים שוחרי-חירות שבממלכה האוסטרית — עם ההונגרים ועם הפולנים שבגליציה, אשר התמרדותם באותו זמן עצמו צריכה היתה „להציב את אוסטריה בין שתי אשים". משנתבדו התקוות לעזרת אנגליה (לכל הפחות — בהפגנות צי בים האדריאטי), ומהלך המרד הפולני ב"מ 64—1863 איכזב, נחלשו הסיכויים למעשה קרוב במגמה זו. ומבחינה ממשית זאת לא שונה דבר גם ע"י ביקורו של גריבלדי באנגליה, שנהפך למעין מסע-נצחון ציבורי, תוך תרועות-המונים וכבוד דיקר מצד כל „פני-הארץ. ממשלת בריטניה, שהודאגה, מצאה לה תחבולה להעלות את גריבלדי על ספינה פרטית ולהחזירו לקפריה. אך התפתחות המאורעות, שנדחתה ע"י כל הגורמים הללו, וע"י נסיגתה הדיפלומטית של צרפת מפני רוסיה, שעה שהיא עסקה בדיכוי אכזרי של המרד הפולני, — לא לזמן רב נדחתה. כבר ב"מ 1864 הכריזו הונציאנים על מרידה פסיבית, סירבו לבחור צירים לפרלמנט הקיסרותי, ו„ברוכה-העזה שלחו אגרות נאמנות לויקטור-עמנואל". „ועדות-מתקוממים פעלו בכל עיר; וברוח הראויה לאלה שהיו גיבורי „איטליה-הצעירה" שמרה תבורה קטנה את גחלת המרד בהרים, בקיץ ובסתיו 1864". משנכשל המרד, כאשר מוכרח היה להיכשל, חזר מאציני וניסה דבר אל החוגים ששלטו במלכות איטליה. באופטימיות שלו, (שנתבססה על כוח האדם המצוי, אך לא במידה מספקת הביאה בחשבון את גורמי האימון והמסורת הבצאית), ראה מאציני את איטליה כשווה לאוסטריה, ואף חזקה ממנה, בשדה הקרב. ואלה היו מספריו: — „יש ביכולתה של איטליה להוציא לשדה הקרב 270.000 חיילים סדירים, 130.000 אנשי „המשמר הלאומי" מגויסים, ולפחות 30.000 מתנדבים, כנגד המכסימום של 170.000 שיכולה אוסטריה לפנות לשם הגנה על ונציה". המאורעות, שבאו לאחר כך, הוכיחו את הטעות שבחישוב כזה המרשתת על מספרים בלבד.

קוסטוצה השניה; גריבלדי בטירול; סיפוח ונציה.

ב־66—1865 נכרתה ברית צבאית חדשה בין איטליה לבין מעצמה זרה: הפעם לא עם צרפת, אלא עם פרוסיה. המלחמה נגד אוסטריה הוכרזה ביוני 1866. הפעם תמך בה גם מאציני. גריבלדי נקרא שוב מקפריה לפקד על המתנדבים. אמנם ראש הממשלה לה־מרמורה¹⁵ דחה את הקמת חיל המתנדבים — אולי בשל שיקולים דיפלומטיים — עד לרגע האחרון; ומתוך אי־אמונו הגמור לגבי חילות מתנדבים, לא הכין ציוד אלא ל־14,000 איש בלבד; אך לפחות 30,000 התיצבו תוך שבוע. והמספר היה עולה עוד, אילו היה בידי הממשלה לזיינם. בשדה המערכה הציבו האיטלקים 220,000 איש (פרט למתנדבים ולרזרבות) מול ה־100,000 אשר היו, פרט לחילות המצב, את עצמת האוסטרים בונציה ובטירול. מפני מחלוקת פנימית לא הצליחו האיטלקים לקבוע תכנית־מסע אחידה, בין שתערך במגמה של עקיפת „מרובע־המבצרים“ מן המזרח, דרך פו התחתית, ובין שתתבסס על מסע איטי של התגברות על המבצרים, מעבר המערב. הם נחלקו, וניסו להגשים את שתי המגמות גם יחד. צבאם המערבי (כ־3/5 של החיל הסדיר — 12 דיביזיות־רגלים מתוך ה־20) נכנס ל„מרובע“ ונתקל במלוא העצמה האוסטרית המרוכזת, דרומית־מערבית לוֹאֶרונה, על גבעות קוסטוצה (סיפור נודע, המשקף במשהו את מערכת קוסטוצה, ניתן בספרו של ד׳אמיצ'יס — „הלב“, בשם „המתופף הקטן“). כב־1848 כן גם עתה, ב־1866, ניגפו האיטלקים בפני האוסטרים על הגבעות הללו. הצבא נסוג לשטח־איטליה; ורק כעבור שבועות, כשכבר החלה הוצאת גייסות האוסטרים מונציה לצפון, בשל מסע־הנצחונות הפרוסי, הצליחו האיטלקים לעבור שוב למסע־תנופה — ובמשך מחצית יולי השניה תפסו בידיהם את כל שטח ונציה ועמדו כבר בגבול השטחים האוסטריים ממש. באותו זמן עצמו ניהל גריבלדי מסע־מלחמה נפרד בדרום טירול, בראש 38 אלף מתנדבים שלו, כנגד 18 האלף של אוסטרים סדירים ומיליציה טירולית בפיקודו של קוהן. אך התקדמותם לא היתה מהירה. „עם כל היותם אמיצי־לב, חסרים היו את החוסן הגופני למלחמת־הרים; ומעט המשמעת, שהיו מקיימים בימים כתיקונם, היתה נוחה מאוד להתערער ולהתפורר. הקצינים — יותר משנבחרו מנימוקים צבאיים נבחרו משיקולים פוליטיים, ונאמר אז: „אנשים, שהוכיחו את ערכם בבית־הסוהר ובפרלמנט, פקדו על בריגדות בחוסר־כשרון מופלא“. „גריבלדי עצמו הפסיד משהו מיכולתו ומרצו בימים עברו. ורק לאט־לאט הצליח להתקדם תוך קרבות במעלה עמק קיאווה, ואח־כ־לפנות ימינה, דרך עמקים אחרים, לעבר ריבה. אפילו לאחר שהצליח להתחבר עם שדרת אגפו הימני, לאחר מערכה עקשנית למדי ולא מכרעת ביותר ליד באֶואָקָה, עדיין היה קוהן יכול להתנגד התנגדות עקשנית בטרם יגיעו המתנדבים לעיר טרנטו ויכבשוה. מסע־ההתקדמות רב הכשרון של מדיצי (ממיטב סגניו של גריבלדי) מצפון ארץ־ונציה, הוא שאילץ את האוסטרים לפנות את דרום טירול“.

(15) הוא עצמו היה איש־צבא, ועם הכרזת המלחמה התפטר מהממשלה, כדי להיות

למציבא בשדה.

אך אם אלה ואם אלה היו הישגי המתנדבים, — הרי, מכל מקום, הסיכום הנפשי הכולל של מלחמת 1866 לגבי האיטלקים סיכום קשה היה. רגש-עלבון עמוק התעורר מפני תוצאות מערכת קוסטוצה. וגם המפלה בקרב הימי שליד האי ליסה, בהיות כוחות-הצי האיטלקים עדיפים על כוחות האוסטרים, הוסיפה מרירות. הויתור על ארץ-יוניציה, שויתרה אוסטריה בימים ההם, נעשה, מבחינה רשמית, באמצעותו של הקיסר נפוליון, אשר לו מסרה אוסטריה את החבל, בטרם יעבירו לידי איטליה ולכל העולם כולו ולאיטלקים עצמם ברור היה, כי לא בא הויתור אלא כתוצאת נצחונותיו של הנשק הפרוסי. מאז התלה להתגבש באיטליה הרגשת העלבון הלאומי, שתבע את תיקונו בדרך של הוכחת ערך האיטלקים והשפלת זולתם, — הרגשה שחלק לה בגידולי הלאומנות הפשיסטית בתקופה המאוחרת יותר. אכן, לא טוב לה, למהפכת-שחרור לאומית, כשלא ניתן לה לבצע את יעודה בעוד מועד, ותוך הרגשת הסיפוק והכבוד של עשית מלאכה-גאולה בידיה היא.

ההיאבקות על בירת-האומה

שנת 1866 לא מיצתה עדיין את החשבונות ההיסטוריים שבין איטליה המתהווה למעצמות אירופה. בדצמבר 1866 יצא חיל-המצב הצרפתי את מדינת האפיפיור. המו"מ הנסתר של הממשלה האיטלקית עם חצר-האפיפיור על שילוב ה"מובלעת", בצורה זו או אחרת, לאיטליה — לא הביא כל תוצאה; וגם הנסיונות להפיח מרד בקרב אוכלוסי רומא — כדי שהתקוממות "רומאית-פנימית" תיתן צידוק מספיק להתערבות חילות מתנדבים איטלקיים מעבר לגבול — לא נשאו פרי: יותר מדי הושפלה ודוכדוכה רוחם של אוכלוסי רומא ע"י דיכוי מהפכת 1849; הם היו נכונים למחוא כף לשחרור, אך לא לשפוך דמיהם למענו⁽¹⁶⁾. והנה, בשבוע הראשון של אוקטובר 1867 מלאו כבר ארץ הסבינים ומחוז ויטרבו (שבחבל-האפיפיור) חבורות, ומנוטי גריבלדי תקע יתדו בפאסו-קוראזי, נקודת הגבול הקרובה ביותר לרומא. 40 ק"מ מן העיר. המאות המעטות של המתנדבים, לבושי הבלאים, רעבים-למחצה וסחופי-הגשם, אשר נשאו במחסור בלא שמץ ריטון ולחמו באומץ לב ברוביהם המוחלדים, — ערכו מסעות אנה ואנה, בלא-מטרה, בהנהגת מפקדיהם דליהיכולת, כשאינם זוכים אלא לאהדה מועטת בקרב האיכרים, נאמני-הכמורה.

ממשלת איטליה, אשר שוב, כבימי ערב אספרומונטה, עמד בראשה אותו ראטאצי, — ניסתה גם הפעם "לעצום עיניה" להכנות אלו. לעתים אפילו התעלתה עד כדי משהו המתקרב לאצילות-הרוח, כדברי ראטאצי בדברו על תביעות הצרפתים לדיכוי תנועת-הפשיטות: "ישנם רגעים בהם אין אומה חושבת על הסכנה אלא על זכותה". ראטאצי התיר את חילום הגלוי של המתנדבים, אף שניסה, ע"י גריספי, מראשי החוגים הרדיקליים, להניעם לכך, שיוותרו על תכניהם. "המשמר-הלאומי" היה נותן להם מנשקו; חילות-הצבא עזרו להם לעתים קרובות בחציית הגבול; ומשדלקו אחריהם גייסות-האפיפיור — יכלו לסגת אל שטח

(16) אכן, יש אומדים כי 10.000 ממיטב הפטריוטים של רומא נמצאו אז בגלות.

מדינות איטליה

1848-1859

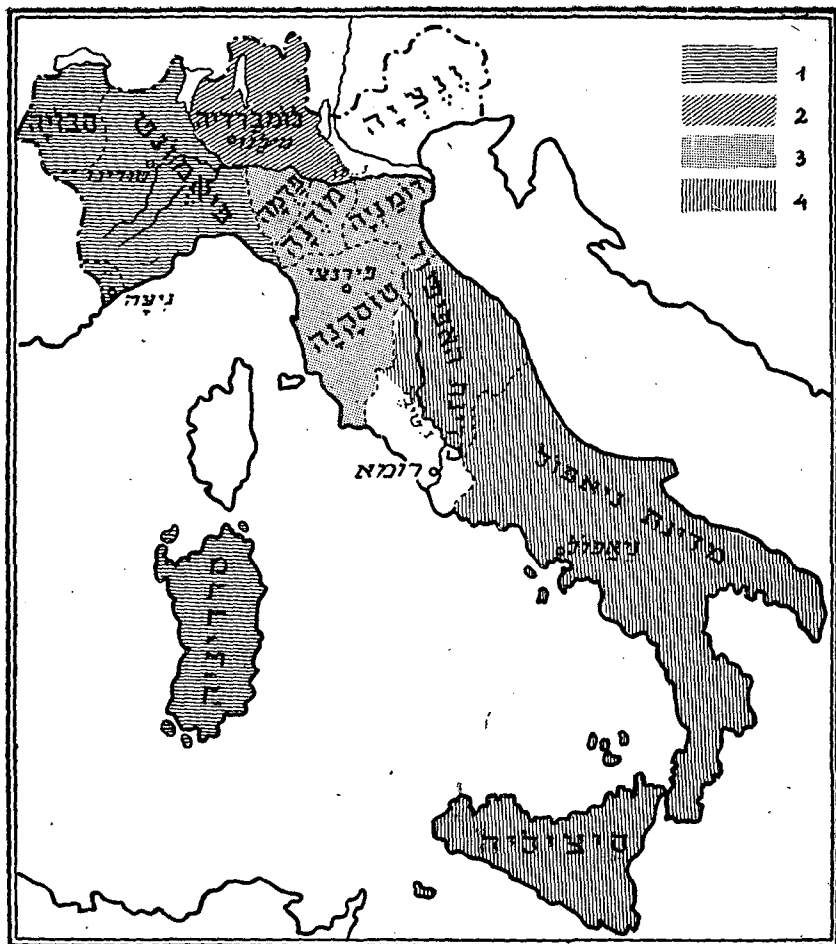

„ממלכת סרדיניה“ כללה את האי בשם זה וכן את פיאמונט שבצפון-מערב איטליה, עם חבלי סבייה וליגוריה.

איטלקי ולהתארגן בו מחדש. כן נתארגן אף „לגיון רומאי“ מיוחד, המורכב להלכה מרומאים-גולים. הצרפתים איימו בהעלאת צבאם בחוף צ'יויטה-וקיה. האיטלקים השיבו, כי במקרה זה ייכנס גם צבאם למדינת האפיפיור. אך ב־22.10 פרצה ברומא המרידה אשר ממשלה איטליה טרחה בהכנתה זה מזמן. ע"י מתן כסף והבטחת נשק. למעלה מאלף צעירים עמדו נכונים להיכנס לקרב, ומספר בלתי-מסויים של אוהדים היו מצטרפים אליהם עם ההצלחה הראשונה. חיל-המצב של האפיפיור היה לא-רוב, וגם רוחו לא היתה תקיפה; ומסייעים מקרב השלטון היו מגלים לקושרים את כל תכניותיו. כל אשר נדרש — היה רק נשק. אך שורה של תקלות הכשילו את נסיונות הברחתו, ומעט הנשק אשר נאסף נתגלה ע"י הממשלה. בערב ה־22.10 הוצת קסרקטינו של גדוד הזואבים, שכירים-מתנדבים, מהקתולים שבצרפת ובאלג'יריה, השנואים וגסי-הרוח. 800 מתקוממים, עם מעט אקדוחים ופצצות, כבשו את אחד השערים, וצעדו לעבר הקפיטוליום. אך עוד טרם-לילה נהדפו על-נקלה, והשער נתפס מחדש. ואף שרוחות העם היו מסוערים, וב־25.10 עדיין נטוש היה מאבק עקשני אחרון בטרסטווארה (שכונת-העוני שמעבר לנהר טיבר מצפון), היה זה מאמץ-שלי-אוש, והסיכוי להתקוממות רומאית ירד לטמיון.

מסע-מאמץ־הנאמנה והטאת-צרפת; רומא

ב־23.10 עבר גריבלדי את הגבול והצטרף לחבורת-הפשיטה. ב־26 לחודש הפליגו 22,000 אנשי-צבא צרפתיים מטולון לצ'יויטה-וקיה. שבוע לפני כן התפטר ראטאצי, תחת לחץ המלך. הממשלה האיטלקית, אשר עצמת צבאה הופחתה הרבה אחרי מלחמת 1866, יכלה בקושי לקבץ 12,000 איש בגבול האפיפיורי. על אף סערת הרוחות באומה החליטה הממשלה נגד תמיכה בגריבלדי. ב־30.10, יום בו הגיעו הצרפתים לרומא, חצו אמנם צבאות האיטלקים את גבולותיה הצפוניים והדרומיים של מדינת האפיפיור, — אך ליהו אותם מינשר המלך נגד המתנדבים. גריבלדי, עם שבעת אלפי הלוחמים שנאספו אליו, הסתער מיד לכבוש את הטירה העתיקה של מונטה-רוטונדה, עמדת-מפתח חשובה במרחק 22 ק"מ בקירוב מרומא. חיל-המצב של הטירה מנה רק 300 איש, אך גריבלדי לא היה עוד צעיר, ותחת סגניו מאז, אשר שלושה מהם היו עתה גנרלים בצבא-המלך, לא היו עתה עמו אלא בנו מונטי הצעיר וכמה אחרים. מעטיי-כולת אף הם; אם כי הטובים שבאנשיו הסתערו, ב־25—26 לאוקטובר, בחירוף-נפש אל מול חומות הטירה החזקים, אך הדבר 19 שעות עד אשר כבשוה. עקב הגשמים ואפיסת הכוחות של אנשיו לא הגיע גריבלדי אל קרבת רומא אלא ב־29 לחודש. אך אז כבר נוכח לדעת כי במצב הקיים לא תהיה כניסתו לתוך העיר אלא בחינת מלכודת לעצמו. נסיגתו המוכרחת לעבר צפון-מזרח הביאה לידי עריקת 2000 מאנשיו. קירבת הגבול הידידותי אף היא עודדה אותם לכך. בשל חוסר זריזות מספקת בנסיגה אוגף גריבלדי ונאלץ להיפגס בקרב ליד מונטנה. אנשיו לא הצטיינו תחילה בקרב עם צבא האפיפיור, שמנה 5000 איש והיה שווה להם בכוחו. אך גריבלדי עודדם, ובהתקפת כידונים עזה הדפו את האפיפיוריים, עד לשעת בואם של הצרפתים, שנמצאו בקו השני. עתה היה זה

1. מלכות סרדיניה-פיאמונט עד 1859. 2. לומברדיה האוסטרית; סופחה לפיאמונט ב־1859.
  3. הדוכסיות ורומניה האפיפיורית; הצטרפו אל פיאמונט ב־1860.
  4. מלכות „שתי הסיציליות“, ושטחים אפיפיוריים; הצטרפו לאיטליה המאוחדת ב־1861.
- (ונציה סופחה ב־1866, ורומא — ב־1870).

מצב של שנים נגד אחד. הצרפתים היו מזוינים ברובי שספו (Chassepot) החדשים, תכופי-האש ומדויקי הקליעה. למחרת נאלצו המתנדבים לסגת אל הגבול. הצבא האיטלקי יצא אף הוא ממדינת האפיפיור. הממשלה אסרה את גריבלדי ושלחתו לקפריסה, ואילו חיל-המצב הצרפתי נשאר מעתה ברומא.

(*) רובי-ברית, שבשל טווחם הארוך יותר, איפשרו לקצור בשורות גדודי-גריבלדי מבלי להיפגע כלל מאשם של אלה.

אכן, אותו מצביא צרפתי, גנ' דה־פאיי, שכתב בהתלהבות בדו"ח שלו לקיסר: „רובי־שספו פעלו נפלאות“ — לא עשה טובה לארצו. בדברי פרופ' א. מאסי (בהיסטורית־קמברידג' של הזמן החדש) נאמר: „קרוב־הדמים הלז, הוא־הוא אשר פתח למעשה בפני איטליה את שער־רומא!“ אך לזאת הוא מוסיף: „הוא גם שהנחית מכת־מות לברית עם צרפת — זה העוגן אשר למדיניות־החוץ האיטלקית עד לאותו זמן“. זכר דם מגטנה הוא שיצר את האפשרות הנפשית לכך, שעל אף זכרונות 1859, מקרבות מגטנה וסולפרינו, לא התיצבו האיטלקים לצדה של צרפת ב־1870, משפרצה המלחמה בינה לבין פרוסיה. עם זאת חיל־המצב הצרפתי ממדינת האפיפיור ב־1870 19.8 — סמוך למפלת סדן, (2 לספטמבר 1870) — פלשו אליה מיד צבאות האיטלקים ולאחר הרעשה של שעות מעטות נכנס הצבא האיטלקי לתוך רומא. המוני־רומא הריעו לכבודו, אך אי־נכונותם להתקומם, אף ברגע אחרון זה, היא גם שאילצה את הצבא האיטלקי להופיע בכוח מבחון.

סיפוח רומא ב־1870 לא היתה בו מהתחדשות רוח־הקרב והחירות של ימי־מאצ'יני. ויתכן כי יש כאן — באורח זה של גאולת רומא ע"י איטליה — משום מבוא לאשר קרה, כעבור 52 שנה. אכן, האיטלקים השתתפו עוד במלחמת צרפת—פרוסיה, אך היו אלה גדודי מתנדבים גריבלדיים, אשר יצאו לעזרת צרפת הרפובליקאית בעת צרתה ובדידותה.

עם הגיעם לפסגה

תהליך השתחררותה והתחדשותה של איטליה לא נסתיים בנקודת־פיסגה של התרוממות־רוח לאומית או של דריכות מאמץ־לוחם. הוא בא לידי סינון כבאקראי, כבהיסח־הדעת כמעט, ומבלי ליכוד, יוצר ודוחף, של כל כוחות האומה סביבו. ואלה דברי פאולו טרווס, אחד מבני הדור הצעיר של מחשבת־הדמוקרטיה הפוליטית והסוציאלית באיטליה: „עם כניסת איטליה חדשה, מאוחדת, לקהל האומות החפשיות של אירופה ברור היה לכל כי עוד הדרך רב לפניה — אך באותו הזמן עצמו ניכרו ליאות ודכאון מסוימים ברחבי הארץ כולה“. — — — ועוד: „בלב אנשים רבים כרסמה אכזבה בשל אופן הגיעם לרומא: מחלוקת ופולמוס מרים פרוצו בחלקים רבים של החברה האיטלקית. האופוזיציה הרפובליקנית לא יכלה לשכוח כי באותו יום עצמו שצבאות האיטלקים נכנסו לרומא היה ג'וזאפו מאצ'יני — אשר לפני עשרים ואחת שנה כיהן באותה רומא בתורת ראש ממשלה רפובליקנית — חבוש בכלא איטלקי. והפטריזטים, לאחר נצחון עניינם, אשר מזה חמישים שנה לחמו למענו בשדות־הקרב ובאגודות־סחרים, היו מדוכדכים מחמת תחושת אכזבה וריקנות, חסרת־פשר אולי, אך עם זאת, תחושה אשר שיבשה את הסיפוק המוצדק שזכאים היו להרגישו נוכח הישגם...“

דומה הדבר, כאילו תקופת־התקומה נסתיימה לא בנצחון אלא כמעט בתבוסה; או במלים אחרות: החוקר את התקופה הזאת דומה עליו כי המנצחים כאילו נתבהלו מפני התפקיד אשר נצחונם הטיל עליהם בהכרח. חותמה הנפשי וההיסטורי של עובדה זו נשאר טבוע בטיבה ובאווירתה של מדינת איטליה המחדשת.